

УДК 339.564(477)

А. Хахлюк, доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник,
С. Мариніна, аспірантка
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України

УДОСКОНАЛЕННЯ СТРУКТУРИ ВІТЧИЗНЯНОГО ЕКСПОРТУ ЯК ФАКТОР ЗБІЛЬШЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

У статті визначені фактори, через які Україна не змогла пробитися на світові ринки і зайняти на них власні надійні ніші з постачання готової, а не сировинної продукції, що лягло в основу формування негативного сальдо у зовнішній торгівлі країни. Обґрунтовані напрями удосконалення структури експорту вітчизняної продукції з метою послаблення залежності держави від коливань кон'юнктури світових ринків.

Ключові слова: зовнішня торгівля, експортний потенціал, структура експорту, світові ринки, конкурентні переваги.

Хахлюк А., Маринина С. Усовершенствование структуры отечественного экспорта как фактор увеличения внешней торговли Украины.

В статье определены факторы, из-за которых Украина не смогла пробиться на мировые рынки и занять на них собственные надежные ниши по поставке готовой, а не сырьевой продукции, что легло в основу формирования негативного сальдо во внешней торговле страны. Обоснованы направления совершенствования структуры экспорта отечественной продукции с целью ослабления зависимости государства от колебаний конъюнктуры мировых рынков.

Ключевые слова: внешняя торговля, экспортный потенциал, структура экспорта, мировые рынки, конкурентные преимущества.

Khahluk A., Marynina S. Domestic export structure improvement as a factor of increase in foreign trade of Ukraine.

In the article the factors explaining why Ukraine couldn't enter the world markets and take the own reliable niche for delivery of finished, not only raw material products which led to creation of negative balance in country's foreign trade are determined. The directions for improvement of domestic production export structure are substantiated with the aim to depress country's dependence on variations of world markets conjuncture.

Key words: foreign trade, export potential, export structure, world markets, competitive advantages.

Напередодні проголошення самостійності економіка України мала значний експортний потенціал, здатний не тільки послабити, а й нейтралізувати її залежність від країн, які постачали для неї паливо-енергетичну, мінеральну, лісову та інші види сировини. Однак вона не змогла зайняти на світових ринках власні надійні ніші для постачання готової, а не сировинної промислової і сільськогосподарської продукції в достатніх обсягах для забезпечення свого подальшого економічного зростання.

Сировинний ухил структури виробництва, розрахований переважно на потреби експорту, зробив промисловість і економіку в цілому надзвичайно залежними від кон'юнктури зовнішніх ринків, стримуючи при цьому розвиток внутрішнього.

Державна програма розвитку внутрішнього виробництва стверджує: Україна належить до числа країн з розвинутою індустріальною базою і достатньо високим потенціалом. На сьогодні майже вичерпані можливості інерційного зростання, що підтверджено звуженням зовнішнього попиту та надмірним насиченням внутрішнього ринку імпортованими товарами. Національна економіка потребує глибоких перетворень, зокрема, в промисловості, сільському господарстві, системі державного і корпоративного управління, що надасть змогу підвищити економічну стійкість країни.

У структурі національної економіки залишилися переважно галузі, які добувають сировинну або випускають продукцію з низьким ступенем обробки експорту, завантаження потужності яких залежить від попиту на зовнішньому ринку. Багато підприємств інших галузей не витримали конкуренцію навіть на внутрішньому ринку. Споживчий ринок України все більше наповнюють товари іноземного виробництва. На межі виживання опинилися високотехнологічні галузі, втрачено значну частину науково-технічного потенціалу. Завдання щодо забезпечення подальшого економічного зростання ускладнюються необхідністю виробництва вітчизняних товарів згідно із світовими стандартами для їх реалізації на внутрішньому та зовнішньому ринку [1, с. 2].

На запитання, що заважає національній економіці вписатися у світовий економічний процес з метою забезпечення внутрішніх потреб сталого розвитку і необхідного запасу міцності, відповідь

надає Національна стратегія розвитку "Україна – 2015", яка базується на результатах дослідження "Стратегічні виклики суспільству та економіці України у XXI ст." під редакцією В.М. Гейця: який вважає, що українська економіка залишається слабо диверсифікованою і тому вразливою до кон'юнктури світових ринків, характеризується низьким рівнем інновацій та ефективності використання ресурсів. Джерела експортно-сировинного розвитку, які базуються на інтенсивному нарощуванні металургійного та сировинного експорту в умовах заниженого обмінного курсу гривні, фактично вичерпані. Держава не може підтримувати конкурентні позиції у світовій економіці за рахунок дешевої робочої сили та економії на розвитку освіти й охорони здоров'я.

Продовжує руйнуватися технологічний потенціал, а технологічне відставання від передових країн за останні роки набуло загального характеру і досягло критичної межі, за якою настає втрата здатності створювати конкурентоспроможну наукомістку продукцію. В результаті, світовому рівню в державі відповідають не більше чверті технологій, багато з яких не перетворюються на конкурентні переваги на стадії промислового виробництва.

У минулому столітті обсяги світового промислового виробництва збільшилися у 26,5 раза, а машинобудування – у 95,4 раза з коефіцієнтом випередження – 3,6. Ця тенденція продовжує діяти в останні роки, що сприяє зростанню частки машинобудування в структурі промислового виробництва, яка у 1950–2000 рр. підвищилась у розвинених країнах з 22,4 до 45,3%. В Україні, навпаки, частка машинобудування скоротилась за роки ринкової трансформації з 30 до 13%.

Близько 95% обсягів виробленої продукції належить до 3-го (60%) і 4-го (35%) укладів. Продукція вищих технологічних укладів в економіці країни становить 4% для 5-го і 0,1% – для 6-го. Зростання внутрішнього валового продукту (ВВП) за рахунок введення нових технологій оцінюється всього у 0,7%. У розвинених країнах цей показник досягає 60–90%.

Інвестиційні вкладення, що визначають напрями розвитку на майбутні періоди, передусім стратегію економічного розвитку, спрямовуються у технології нижчого, 3-го укладу (75%), у галузі 6-го укладу надходить лише 0,5% інвестицій. Фінансування наукових розробок і витрати на інновації становлять відповідно:

для 3-го укладу – 6 і 30%, для 4-го – 69,7 і 60, для 5-го – 23 і 8,6 і для 6-го – 0,3 і 0,4% [2, с. 27, 30, 52].

Потенціал економіки України в 1991 р. становив: 15% світового видобутку залізної руди, 10% світових обсягів виплавлення чавуну і сталі, 9% світового видобутку вугілля, 12% світового виробництва цукру, 2,5% світових обсягів електроенергії, третє місце по виробництву коксу і прокату.

У подальшому реалізація цього значного потенціалу була низькою. Національна економіка, успадкувавши традиційні матеріало-енергомісткі виробництва, об'єктивно не могла конкурувати на світових ринках. Значну роль в цьому відіграла інерція екстенсивного характеру промислового відтворення, його однобічна ресурсно-інноваційна і технологічна орієнтація на важку індустрію. Ключові параметри конкурентоспроможності українських товарів, підприємств, галузей формувалися у структурі внутрішніх і зовнішніх зв'язків країни, яка на період розпаду перестала відповідати критеріям конкурентоздатності.

Найбільший негативний вплив на забезпечення конкурентоспроможності економіки України мала стратегічна недооцінка рівня взаємозалежності колишніх республік у народно-господарському комплексі. На момент розпаду СРСР питома вага міжреспубліканського обміну в загальному ВВП України становила 30%. Включена технологічно у міжреспубліканський обмін базовими галузями економіка країни не тільки не змогла структурно переорієнтуватися, а й потрапила у ще більшу залежність, зокрема по імпорту енергоносіїв.

Особливо загрозливою є неконкурентоспроможність продукції, підприємств, галузей, національної економіки в цілому, а також вірогідність системного технічного розриву між останньою і групою провідних країн через несумісність технологій та низьку здатність економіки до інвестицій і нововведень, структурно-галузеву, інституційну та соціально-культурну несумісності.

Складною є проблема визначення пріоритетів у розвитку національної конкурентоспроможності. Світовий досвід показує, що успіху досягли не тільки країни, орієнтовані на модернізацію й оновлення традиційних секторів та галузей спеціалізації, а й країни з активною політикою переспеціалізації на нові сектори та галузі [3, с. 20–21, 23, 25, 27].

Відносно вузька спеціалізація зовнішньої торгівлі країни – одна із основних причин вразливості її економіки щодо змін у зовнішньому середовищі, що підтвердила реакція експорту на кризові явища. Тому необхідна переорієнтація промисловості на внутрішній ринок, зменшення імпортозалежності країни, диверсифікація як товарної, так і географічної структури експорту.

Система зовнішньоекономічних зв'язків України об'єднує десятки тисяч підприємств, які співпрацюють з 213 країнами світу. За рівнем включення в міжнародний поділ праці та економічну глобалізацію держава відноситься до провідної групи країн світу – її експорт перевищує половину ВВП. Географія зовнішньоекономічних зв'язків охоплює всі континенти і регіони світу. Наша країна співпрацює з провідними світовими економічними та фінансовими організаціями, є учасником регіональних економічних угруповань [4, с. 458].

Не дивлячись на це, з огляду на негативний вплив на економіку країни очікуваного уповільнення світової економіки та поліпшення попиту на основних експортних ринках, прогноз у Державному бюджеті України на 2012 р. було переглянуто в бік зменшення. Через уповільнення розвитку держав-торговельних партнерів прогноз зростання реального ВВП знижено з 5 до 3,9%.

Погіршення оцінок кон'юнктури світових товарних ринків призвело до зниження прогнозу зростання експорту товарів та послуг з 9,2 до 6,3%. За уточненими оцінками, обсяг експорту товарів та послуг у 2012 р. становитиме 92,6 млрд дол. США, імпорт – 99,2, сальдо торговельного балансу – від'ємне на рівні -6,6 млрд дол. США [5, с. 2–3].

Поряд з високою залежністю національної економіки від імпорту енергоносіїв на зовнішньоторговельний баланс країни негативно впливає імпорт машин, устаткування, механізмів і транспортних засобів, питома вага яких становить 21% загального імпорту товарів та продукція хімічної промисловості (16,7%).

Вітчизняна промисловість виявилася неспроможною повернути втрачені ринки електричних машин і устаткування та протистояти імпорту легкових автомобілів, фармацевтичних продуктів, телевізорів, машин для автоматичної обробки інформації, що свідчить про неправомірність відсторонення держави

від розв'язання проблеми втрати конкурентоспроможності вітчизняної промисловості [1, с. 4–5].

Від'ємне сальдо торгівлі товарами становило у 2010 р. 9,3 млрд дол. США і обумовлене отриманням негативного результату торгівлі продукцією практично за всіма основними видами діяльності, крім металургійного та аграрного комплексу (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка сальдо торгівлі товарами за основними видами діяльності, 2009–2010 рр. (млрд дол. США)

Найменування товарних груп	2009 рік			2010 рік			Збільшення (зменшення) сальдо
	експорт	імпорт	сальдо	експорт	імпорт	сальдо	
Усього товарів у тому числі	39,7	45,4	-5,7	51,4	60,7	-9,3	-3,6
продукція металургійного комплексу	12,8	2,7	10,1	17,3	4,1	13,2	3,1
продукція машинобудування	6,9	9,1	-2,2	9,2	12,7	-3,6	-1,4
продукція хімічної та пов'язаною з нею галузей промисловості	3,1	8	-4,9	4,2	10,1	-5,9	-1,1
мінеральні продукти (руда, сіль, сірка, цемент, паливо мінеральне)	3,9	15,7	-11,8	6,7	21,1	-14,4	-2,6
продукція агропромислового комплексу	9,5	4,9	4,6	9,9	5,8	4,2	-0,4
продукція легкої промисловості	1,0	1,8	-0,8	1,1	2,7	-1,6	-0,8
деревина, паперова маса та вироби з неї	1,5	1,7	-0,2	1,8	2	-0,2	0
різні промислові товари	1,0	1,6	-0,6	1,2	2,2	-1,0	-0,4

Джерело: [1, с. 4].

Однак позитивний результат торгівлі цих комплексів виявився недостатнім для компенсації втрат від збільшення обсягів імпорту паливно-енергетичних ресурсів, частка яких у загальному обсязі імпорту становить 32,3% і продовжує збільшуватися внаслідок підвищення цін на енергоносії на

світових ринках. Цьому сприяє висока енергоємність національної економіки порівняно з іншими розвиненими країнами [1, с. 3].

Зведений зовнішньоторговельний баланс України свідчить, що починаючи з 2006 р. сальдо є від'ємним (див. рис. 1).

Експортно-орієнтована модель економічного зростання, що реалізувалась в Україні, забезпечувала відносно стабільний результат за рахунок сприятливої кон'юнктури зовнішніх товарних ринків, але разом з тим її супроводжували негативні тенденції, пов'язані з темпами зростання імпорту в країні, що з 2005 р. почав випереджати експорт [7, с. 85].

Основними причинами зростання обсягів імпорту є: значна залежність національної економіки від імпорту паливно-енергетичних ресурсів та окремих видів сировини; наявність структурних диспропорцій у національній економіці, її висока матеріало- та енергоємність, сировинна експортна спрямованість вітчизняного виробництва; високий ступінь зношеності основних засобів виробництва, необхідність його модернізації та технічного переоснащення; незначна частка вітчизняного виробництва товарів кінцевого споживання, призначених для задоволення внутрішнього ринку, їх низька якість та обмеженість асортименту; висока вартість вітчизняної продукції [1, с. 5].

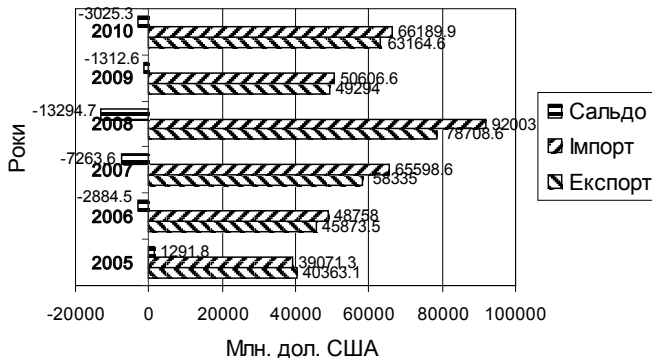


Рис. 1. Зведений зовнішньоторговельний баланс України в 2005–2010 рр.

Джерело: Складено авторами за даними Держкомстату України [6].

Для подолання негативного сальдо Урядом розроблений план заходів, який передбачає підтримку експорту, скасування обмежень у зовнішній торгівлі, захист інтересів національних

виробників на зовнішніх ринках, створення умов для розвитку вітчизняного реального сектору.

План передбачає: розроблення пропозицій щодо нормативно-правового забезпечення функціонування механізмів підтримки експорту; розроблення національних стандартів, гармонізованих з міжнародними та європейськими у сфері агропромислового комплексу, переробної промисловості, а також посилення контролю за дотриманням відповідності товарів, які імпортуються національним стандартам; розроблення проектів законів та міжнародних договорів між Україною та державами-кандидатами на вступ до СОТ з метою доступу українських товарів на їх ринки; створення зони вільної торгівлі з перспективними торговельними партнерами України з метою забезпечення умов сталого зростання експорту; розвиток виробничої кооперації галузей промисловості; сприяння зростанню експорту туристичних послуг; здійснення заходів щодо створення конкурентного середовища на ринку транспортних послуг; запровадження державного стимулювання та надання підтримки розвитку вітчизняної мінерально-сировинної бази і вживання заходів по забезпеченню енергетичної безпеки як умови для нарощення обсягів експорту вітчизняної продукції; запобігання витісненню із внутрішнього ринку товарів вітчизняного виробництва [8, с. 1–5].

В українській економіці, що впродовж 1999–2008 рр. демонструвала позитивну динаміку, водночас спостерігалися ознаки порушення макроекономічної рівноваги, оскільки зростання не було зумовлене стабільними довгостроковими факторами. Економічне зростання стало не результатом системних внутрішніх реформ, а наслідком впливу сприятливих чинників короткострокового характеру як зовнішнього, так і внутрішнього походження.

Незважаючи на те, що за обсягом виробництва промисловість вийшла на рівень 90-х рр., її проблемний статус зазнав подальших ускладнень. Більше як $\frac{2}{3}$ загального обсягу промислової продукції припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали, енергетичні ресурси. Галузь машинобудування хоча і додала в темпах розвитку, але її частка в структурі промисловості через кризу знизилась до 10,3%, що майже у 3–4 рази нижче за рівень розвинутих країн.

Останні десять років були періодом втрачених можливостей внаслідок неефективності інвестиційно-інноваційної політики відсутнього впливу монополізму, незбалансованої конкурентної політики. Не були подолані структурні деформації вітчизняної промисловості: між добувними й обробними секторами, між традиційними індустріальними та передовими наукомісткими виробництвами, між експорто- та внутрішньоорієнтованими галузями, між застарілою та високотехнологічною інноваційною продукцією.

Неефективна структура і висока енергоємність промислового виробництва в Україні, зростання цін на енергоносії спонукали виробників шукати способи підвищення ефективності господарської діяльності. Не переймаючись пошуком резервів технологічної модернізації виробництва, у більшості галузей вдалися до підвищення цін. Починаючи з 1999 по 2010 р. індекс цін виробників промислової продукції зріс у 4,2 раза [9, с. 15, 25, 27].

З урахуванням сукупності об'єктивних внутрішніх і зовнішніх обставин, що сталися у зовнішній торгівлі, для України актуальною є проблема забезпечення фактичної конкурентоспроможності національної економіки.

Для вирішення цієї проблеми плідним є підхід академіка Ю.М. Пахомова в частині використання країною передумов, які формують початкові порівняльні переваги: значні запаси корисних копалин та вигідне територіальне розміщення сировинних родовищ; висока родючість сільськогосподарських угідь; високий рівень кваліфікації багатьох професійних категорій працівників; наявність концентрованої системи науково-дослідних, проектно-конструкторських закладів та експериментальних баз як основи для розроблення і впровадження нових технологій; значні обсяги основних науково-виробничих фондів, що надає змогу знизити капіталомісткість технологічної модернізації; вигідне транспортно-географічне положення.

Але потрібно враховувати, що для країн, які мають початкові порівняльні переваги у традиційних галузях, існує загроза втрати потенціалу їх оновлення у разі досягнення відсутніх успіхів у нових галузях. Теоретично це пояснює концепція технологічного розриву.

Більшість розвинутих країн цілеспрямовано зосереджує свої науково-технологічні і виробничі ресурси лише у нових наукоємних галузях. У результаті, вони стають все більш висококонкурентними. Одночасно для інших країн з'являються реальні можливості заповнити на міжнародних ринках ніші, що звільнилися, включаючи і національні ринки найбільш розвинутих країн [3, с. 25, 27–28].

Україна могла б скористатись цією ситуацією і використати її так, як в свій час використали торгову експансію Південна Корея, Китай та інші країни завдяки виробництву традиційних побутових товарів, обумовлену не стільки їх цінними перевагами, скільки виходом з відповідних ринків промислово розвинутих країн.

Отже, кожна держава намагається визначити найефективнішу стратегію розвитку її економіки, що є актуальним в умовах нестабільної ситуації на світовому ринку, збільшення ризиків, виникнення труднощів у розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Успішність реалізації стратегії соціально-економічного розвитку держави оцінюється як у самій державі, так і за її межами.

Ринковий механізм робить інноваційну діяльність в Україні не вигідною для виробників, що надають перевагу спекулятивним операціям. Тому потрібна агресивна політика держави для забезпечення умов інноваційно-технологічного розвитку. Саме за умов формування дієвої державної інноваційної стратегії інтереси ринку і потреби інноваційної економіки можуть припинити суперечити один одному.

Генеральним напрямком вдосконалення структури експорту повинно стати збільшення частки готових виробів, машин і обладнання за рахунок зменшення в його складі гірничих та кольорових металів і виробів з них, мінеральних продуктів, продовольчої сировини. Великий експортний потенціал зосереджений в агропромисловому комплексі України. Поглиблення ринкових реформ в аграрному секторі, поступове включення в господарчий обіг земельних ресурсів, застосування сучасної техніки і виробничих технологій можуть та повинні суттєво вплинути на диверсифікацію експорту України, збільшити її реальну перевагу в конкуренції з виробниками й експортерами сільськогосподарської продукції [4, с. 451].

Разом з тим у 2011 р. основу товарної структури експорту склали чорні метали та вироби з них – 31,4% від загального обсягу експорту, мінеральні продукти – 15,1, продукція хімічної та пов'язаної з нею галузей промисловості – 7,8, продукти рослинного походження – 7,7, жири та олії тваринного або рослинного походження – 5%. Суттєво збільшився експорт товарів до основних країн-партнерів за рахунок поставок руд та концентратів залізних, чорних металів, органічних хімічних сполук, жирів та олій тваринного або рослинного походження, добрив.

Отже, основу експортної товарної зовнішньої торгівлі України, як і раніше, складають товари сировинної групи: мінеральні продукти, недорогоцінні метали та вироби з них, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості, продукти рослинного походження [6].

З огляду на економічний потенціал України і ситуацію, яка сталася у зовнішній торгівлі, необхідно налагодити в системі державного управління оцінку і прогнозування міжгалузевих перетоків доданої вартості та інвестиційних коштів, що призначені для прийняття стратегічних рішень і запровадження економічної мотивації структурних зрушень. Потрібно узгодити численні прогнози та програми в єдину систему, розв'язати актуальні народногосподарські проблеми, які накопичувалися роками.

З метою диверсифікації експортної структури України та недопущення закріплення міжнародної спеціалізації країни в галузі сировинних поставок і виробництв із невисокою доданою вартістю необхідно здійснювати цілеспрямований перерозподіл експортних доходів від первинних галузей або галузей проміжного продукту в напрямі інвестування в галузі з високим вмістом доданої вартості й особливо галузі, що випускають високотехнологічний продукт [7, с. 74].

Сучасний період розвитку країни має бути відновлюваним, що передбачає модернізацію промисловості, сільського господарства та інших галузей національної економіки, а також створення умов для піднесення вітчизняної науки та інноваційної сфери, що дасть змогу побудувати нову високотехнологічну економіку.

Складність проблеми інтеграції України в сучасну світогосподарську систему полягає в тому, що необхідно інтенсивно розробляти та практично здійснювати відповідну державну політику й одночасно формувати для цього надійне підґрунтя. Принципово важливо не тільки реалізувати міжнародні економічні відносини з традиційними та новими партнерами, а й закласти основи для забезпечення стабільної конкурентоспроможності економіки у довгостроковому контексті.

Список використаної літератури:

1. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Державної програми розвитку внутрішнього виробництва" / Відомості Верховної Ради України від 12.09.2011 р. №1130 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
2. Український форум. "Україна – 2015: Національна стратегія розвитку" / За заг. ред. В.М. Гейця, В.П. Семиноженка. – К., 2008. – 118 с.
3. Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю.М. Пахомов, Д.Г. Лук'яненко, Б.В. Губський. – К.: Україна, 1997. – 237 с.
4. Филипенко А.С. Экономическая глобализация: стоки и результаты / А.С. Филипенко. – М.: Экономика, 2010. – 511 с.
5. Закон України "Про державний бюджет України на 2012 рік" / Відомості Верховної Ради України від 22.12.2011 р. №4282-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
6. Офіційний сайт Держстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
7. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / В.М. Геєць, А.І. Даниленко, М.Г. Жулинський, Ю.А. Левенець, Е.М. Лібанова, О.С. Онищенко. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану заходів з подолання негативного сальдо у зовнішній торгівлі" / Відомості Верховної Ради України від 26.10.2011 р. № 1074-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
9. Соціально-економічний стан України: наслідки, для народу та держави: Національна доповідь / В.М. Геєць, А.І. Даниленко, М.Г. Жулинський, Е.М.Лібанова., О.С. Онищенко. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2011 р.